অধ্যায় ১৪ ঃ উপভাষা বিজ্ঞান

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য

১৪.২ পৰিচয়

১৪.৩ ভাষা আৰু উপভাষা

১৪.৪ উপভাষাৰ গঠন

১৪.৪.১ আঞ্চলিক উপভাষা

১৪.৪.২ সামাজিক উপভাষা

১৪.৪.৩ জাতি বা বৰ্ণগত উপভাষা

১৪.৪.৪ লিংগগত উপভাষা

১৪.৫ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা

১৪.৬ ব্যক্তি ভাষা

১৪.৭ মান্য ভাষা

১৪.৮ পৰিস্থিতি নির্ধাৰক ভাষা

১৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৪.১০ অধিক জানিবলৈ

১৪.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাষা আৰু উপভাষা সম্পর্কে ধাৰণা লাভ কৰি উপভাষাৰ প্রকাৰভেদৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ব্যক্তি ভাষা, উপভাষা, মান্য ভাষা, পৰিস্থিতি নির্ধাৰক ভাষা— ভাষাৰ এই বিভিন্ন ৰূপৰ ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব
- উপভাষাৰ লগত পাৰস্পৰিক বোধগম্যতাৰ সম্পর্ক কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব
- উপভাষা গঠন কেনেকৈ হয়, মান্য ভাষা কেনেকৈ সৃষ্টি হয়, মান্য ভাষা কেতিয়াবা উপভাষাত পৰিণত হ'ব পাৰেনে এনে কথা জানিব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টোত আপুনি বাক্যতত্ত্ব সম্পর্কে বহলাই অধ্যয়ন কৰিলে। এই

অধ্যায়টোত আপুনি উপভাষা বিজ্ঞান সম্পর্কে বহলাই অধ্যয়ন কৰিব। প্রসংগক্রমে উল্লেখ কৰোঁ যে উপভাষা সম্পর্কে আপুনি ইতিমধ্যে এইখন পাঠ্যবিষয়ৰে পঞ্চম অধ্যায়তে কিছু কথা অধ্যয়ন কৰি আহিছে। সেই অধ্যায়তে আপুনি ধাৰণা লাভ কৰিছে যে ভাষা অধ্যয়নত উপভাষা অধ্যয়নৰ প্রয়োজনীয়তা আছে।

মনৰ ভাব প্রকাশ কৰিবলৈ আমি সকলোৱে ভাষা ব্যৱহাৰ কৰোঁ। কিন্তু এটা ভাষা সম্প্রদায়ৰ অন্তর্গত সকলো ব্যক্তিয়ে ভাষাটোক একে ধৰণে ব্যৱহাৰ কৰেনে? নিশ্চয় নকৰে। সঘনে যোগাযোগ নথকা অঞ্চল বা লোকৰ মাজত ভাষা ব্যৱহাৰৰ ভিন ভিন ৰূপ দেখা যায়। অর্থাৎ ভাষা ব্যৱহাৰৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিয়েই ভাষাগত বিভিন্নতা (linguistic variation) পৰিলক্ষিত হয়। ভাষা ব্যৱহাৰৰ বিভিন্নতাত প্রাকৃতিক, ভৌগোলিক, সামাজিক আদি নানা কাৰকে সহায় কৰে যদিও ভৌগোলিক আৰু সামাজিক কাৰক প্রধানভাৱে উল্লেখযোগ্য। সেয়ে ভৌগোলিক অৱস্থান অনুযায়ী একেটা ভাষাৰে ভিন ভিন আঞ্চলিক ৰূপ পৰিলক্ষিত হয়। তেনেদৰে সমাজৰ ভিন ভিন স্তৰত একেটা ভাষাৰে সুকীয়া সুকীয়া ৰূপৰ সৃষ্টি হয়। এনে ধৰণৰ সুকীয়া ৰূপবোৰৰ মাজতে ভাষা এটাৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্যসমূহ সংৰক্ষিত হৈ থাকে। যিবোৰে ভাষাৰ প্রকাশিকা শক্তিক সমৃদ্ধিশালী কৰি তোলে। এই অধ্যায়ত ভাষাৰ বিভিন্ন ৰূপ সম্পর্কে আপুনি ধাৰণা কৰিব পাৰিব।

১৪.৩ ভাষা আৰু উপভাষা

এটা ভাষা সাধাৰণতে কেইবাটাও উপভাষাৰ সমষ্টি। অর্থাৎ এটা ভাষাৰ অন্তর্গত কেইবাটাও উপভাষা থাকিব পাৰে। এই উপভাষাসমূহৰ মাজত ইটোৰ লগত সিটোৰ যদি আংশিক বোধগম্যতা থাকে তেতিয়া হ'লে এক বিশাল জনসমষ্টিত বা বিশাল অঞ্চলত এটা বিশেষ ভাষাৰ পৰিধি সৃষ্টি হয়। ইয়াকে সেই অঞ্চলৰ বা জনসমষ্টিৰ ভাষা বুলি কোৱা হয়। যেনে— অসমৰ অসমীয়া ভাষা, বংগৰ বাংলা ভাষা, উড়িষ্যাৰ উড়ীয়া ভাষা ইত্যাদি। এই ভাষাৰে আকৌ মান্য ভাষা (Standard language), মান্য কথিত (Standard colloquial), মান্য লিখিত (Standard written), কথিত, লিখিত আদি নানা স্তৰ নিৰূপণ কৰি লোৱা হয়। মান্য ভাষা, উপভাষাৰে এটা মর্যাদাসম্পন্ন ৰূপ। এটা ভাষাৰ অন্তর্গত উপভাষাসমূহৰ যিটো উপভাষা চৰকাৰী কাম-কাজ, শিক্ষানুষ্ঠান, বা-বাতৰি প্রচাৰ, গ্রন্থ প্রকাশ আদিত ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই উপভাষাটোৱে মর্যাদাসম্পন্ন হৈ উঠে। যিয়ে আন আন উপভাষাসমূহৰ প্রতিনিধি হিচাপে চিহ্নিত হয় আৰু মান্য ভাষা বুলি গ্রহণ কৰা হয়। এই মান্য ৰূপটোকে কওঁতে বা লিখোতে যি ভিন্নতা পৰিলক্ষিত হয় তাকে মান্য কথিত আৰু মান্য লিখিত ৰূপ বুলি কোৱা হয়। লিখিত ভাষাকহে যে মান্য ভাষা বুলি কোৱা হয় এনে নহয়। লিখিত ৰূপ নথকা ভাষাও মান্য ভাষা হ'ব পাৰে।

একে ভাষা সম্প্রদায়ৰ ভাষা ব্যৱহাৰৰ ভিন্নতাৰ বাবে উপভাষা সৃষ্টি হয়। সচৰাচৰ কোৱা হয় যে কোনো এটা ভাষা সম্প্রদায়ৰ ভৌগোলিক পৰিসৰ যদি বিস্তৃত হয়, তেতিয়া ভিন ভিন অঞ্চলত ভাষা ব্যৱহাৰ ভিন ভিন হয়। এই ভিন্ন আঞ্চলিক ৰূপকে উপভাষা বোলা হয়। ভাষাবিদ

উপেন্দ্রনাথ গোস্বামীৰ মতে এটা অঞ্চলৰ ভাষাৰ মাজত ধ্বনি, ধ্বনি সংযোগ বা ৰূপ আৰু শব্দমালাৰ নানা পৰিবর্তনে দেখা দিয়ে। ভাষাৰ এনে আঞ্চলিক ৰূপক উপভাষা বোলে। উপভাষা অধ্যয়নৰ আৰম্ভণি ভৌগোলিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা হোৱা কাৰণে সম্ভৱ উপভাষাৰ সংজ্ঞা এনে ধৰণে নিৰূপণ কৰা হৈছিল। কিন্তু এনে সংজ্ঞাই উপভাষাৰ সকলো দিশ সামৰি ল'ব নোৱাৰে। সেয়ে আধুনিক ভাষাবিজ্ঞানীসকলে আন এটা দৃষ্টিকোণৰ পৰা উপভাষাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে ভাষাৰ সংকীর্ণতম ৰূপ হ'ল ব্যক্তি ভাষা। দুজন ব্যক্তিৰ মুখৰ গঢ় বা খোজ-কাটল যেনেদৰে একে নহয়, ঠিক তেনেদৰে দুজন ব্যক্তিৰ ভাষাও একে নহয়। তাৰ মানে ব্যক্তি ভাষাৰ মাজত পার্থক্য আছে। এটা সমষ্টিৰ ব্যক্তি ভাষাসমূহৰ মাজত পার্থক্য থাকিলেও সেই পার্থক্যই পৰস্পৰৰ মাজত ভাব বিনিময় কৰোঁতে কোনো অসুবিধাৰ সৃষ্টি নকৰে। কাৰণ সেই ব্যক্তি ভাষাসমূহৰ সাদৃশ্যৰ তুলনাত পার্থক্য বা ভেদ তেনেই নগণ্য। ব্যক্তিভাষাসমূহৰ সাদৃশ্যৰ গুৰিতে হ'ল ঘনিষ্ঠ যোগাযোগ, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, বিয়া-বাৰু, সামাজিক চাল-চলন আদিৰ ক্ষেত্রত থকা পৰস্পৰৰ মাজৰ সমন্বয়। এনেদৰে কোনো এটা ভাষাৰ পৰস্পৰ মিল থকা ব্যক্তি ভাষাৰ বিশেষ জনসমষ্টিৰ ভাষাকে উপভাষা বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ চমু কথাত যি জনসমষ্টিৰ ইজনে সিজনৰ ব্যক্তি ভাষা বুজে, সেই জনসমষ্টিৰ ব্যক্তি ভাষাৰ সমগ্রতাই হ'ল এটা উপভাষা। উপভাষা মূল ভাষা এটাৰ অন্তর্গত এক বিশেষ ৰূপহে। মূল ভাষাৰ লগত ধ্বনি, ৰূপ, শব্দমালাৰ পার্থক্য থাকিলেও সি দুর্বোধ্য নহয়। এই সম্পর্কে Peter Trudgillৰ মন্তব্যটি প্রণিধানযোগ্য — "We could say that if two speakers cannot understand one another, then they are speaking different language. Similarly, if they can understand each other, we could say that they are speaking dialects of the same language."

ভাষা আৰু উপভাষাৰ মাজত এটা সম্পর্ক আছে। ভাষাৰ সংকীর্ণ ৰূপ হৈছে উপভাষা। ভৌগোলিক আৰু সামাজিক ভিন্নতাৰ কাৰণে উপভাষা সৃষ্টি হয়। সেয়ে উপভাষা বুলিলে এটা ভাষাৰে অন্তর্গত ভিন্ন ৰূপ এটাকহে বুজায়। উপভাষা মানে বেলেগ এটা ভাষা নহয় ।

ভাষা আৰু উপভাষাৰ পার্থক্য নির্ণয় কৰাটো সহজ নহয়। গ্রীয়ার্চনে সেয়ে তেওঁৰ *Linguistic Survey of India, Vol-V Part-1*ত ভাষা আৰু উপভাষাৰ পার্থক্য নির্ণয় কৰিবলৈ পর্বত আৰু পাহাৰৰ তুলনা কৰিছে। কিমান ডাঙৰ আৰু বিশাল হ'লে পাহাৰ এখনক পর্বত বুলিব পাৰি সেই কথা যেনেকৈ কোৱা টান, তেনেকৈ কিমান ডাঙৰ আৰু বিশাল হ'লে উপভাষা এটাক ভাষা বুলিব পাৰি কোৱা টান। ভাষা আৰু উপভাষাৰ পার্থক্য আকৃতিগত নহয়, লক্ষণগত বা প্রকৃতিগতহে।

১৪.৪ উপভাষাৰ গঠন

উপভাষা গঠনত ভাষাগত বিভিন্নতা (linguistic variation)ৰ বিশেষ ভূমিকা আছে। ভাষাগত বিভিন্নতাত কেইটামান স্থায়ী কাৰকে প্রভাৱান্বিত কৰে। F. C. Stock আৰু J. D. A

Widdrwsonএ *Learning about Linguistics* গ্ৰন্থত এনেদৰে কৈছে— "The variety of language we use is more permanently influenced by such factors as our age group, sex, geographical, educational and social background." ভাষাগত বিভিন্নতাত বয়স, লিংগ, ভৌগোলিক, শৈক্ষিক আৰু সামাজিক পটভূমিৰ প্ৰভাৱ আছে যদিও ইয়াক বহুলভাবে দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সেই দুটা হ'ল— ভৌগোলিক আৰু সামাজিক ভাষাগত বিভিন্নতা। ভৌগোলিক ভাষাগত বিভিন্নতাত প্ৰাকৃতিক নানা বাধাই সহায় কৰে। যেনে— ডাঙৰ নৈ, ডাঙৰ পাহাৰ, ডাঙৰ হাবি ইত্যাদি। কিন্তু এই প্ৰাকৃতিক বাধাসমূহ সৰ্বজন গৃহীত নহয়। কাৰণ কেতিয়াবা কোনো ডাঙৰ নৈ বা ডাঙৰ পাহাৰ আদি থকা সত্ত্বেও দুটা অঞ্চলৰ মাজত ভাষাগত বিভিন্নতা পৰিলক্ষিত নহয়। উত্তৰ লখিমপুৰ, মাজুলী আৰু ডিব্ৰুগড়ৰ মাজত ডাঙৰ নৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ থকা সত্ত্বেও ইয়াৰ ভাষাৰ মাজত ব্যৱধান ইমান কম যে সেইসমূহ অঞ্চলৰ ভাষা একে উপভাষাৰে অন্তৰ্গত বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে দৰং আৰু নলবাৰী অঞ্চলৰ মাজত প্ৰাকৃতিক বাধা নথকা সত্ত্বেও দুই অঞ্চলৰ ভাষাৰ মাজত ভেদ (বিভিন্নতা) পৰিলক্ষিত হয়। সেয়েহে দেখা যায় প্ৰাকৃতিক বাধাতকৈ সামাজিক বাধাইহে উপভাষা গঠনত বেছি প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে।

সামাজিক ভাষাগত বিভিন্নতা বিশেষকৈ আৰ্থ-সামাজিক, জাতিভেদ, লিংগভেদ, বয়স, শিক্ষা আৰু সামাজিক পটভূমিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আৰ্থ-সামাজিক ব্যৱস্থাই সমাজত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি কৰে। এনে শ্ৰেণীবোৰৰ মাজত ভাষাগত বিভিন্নতা পৰিলক্ষিত হয়। উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোক এজনৰ ভাষাৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকৰ ভাষাৰ লগত অমিল পোৱা যায়। কাৰণ দুয়োটা শ্ৰেণীৰ জীৱন-নিৰ্বাহ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ভাব-ভংগী আদি সুকীয়া সুকীয়া। এনে ব্যৱধান প্ৰকট হৈ পৰিলে শ্ৰেণীগত উপভাষাৰ সৃষ্টি হয়। তেনেদৰে বৰ্ণ বা জাতিৰ মাজতো ভাষাগত বিভিন্নতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। সমাজৰ কোনো এক বিশেষ জাতি বা বৰ্ণৰ মাজত এই প্ৰক্ৰিয়াটো আবদ্ধ হৈ থাকে। এনে ব্যৱধান প্ৰকট হ'লে জাতিগত উপভাষাৰ সৃষ্টি হয়। লিংগভেদেও ভাষাগত বিভিন্নতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত এনে বিভিন্নতা অধিক হ'লে লিংগগত উপভাষাৰ সৃষ্টি হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ উপভাষাৰ সৃষ্টি কিয় হয়?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ লিংগভেদেও ভাষাগত বিভিন্নতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰেনে?

.....

১৪.৪.১ আঞ্চলিক উপভাষা

ভৌগোলিক ভাষাগত বিভিন্নতাৰ বাবে সৃষ্টি হয় আঞ্চলিক উপভাষা। কোনো

এটা ভাষাৰ ভৌগোলিক পৰিসৰ যদি বিস্তৃত হয় তেনেহ'লে অঞ্চলভেদে ভাষাটোৰ কিছুমান সুকীয়া সুকীয়া ৰূপৰ সৃষ্টি হয়। অঞ্চলভেদে সৃষ্টি হোৱা এনে সুকীয়া ৰূপবোৰকে আঞ্চলিক উপভাষা বোলা হয়। ভৌগোলিক ব্যৱধানৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি ভাষাৰ আঞ্চলিক বিভিন্নতাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ কাৰণে আঞ্চলিক উপভাষাক ভৌগোলিক উপভাষা বুলিও কোৱা হয়। ভৌগোলিক ব্যৱধান যিমানে বেছি হয় ব্যক্তি ভাষাৰ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা (Mutual Intelligibility) সিমানে কম হয়। শদীয়াৰ পৰা ধুবুৰীলৈ প্ৰচলিত অসমীয়া ভাষাৰ দুজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তি ভাষাৰ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা কম। কিন্তু শদীয়া আৰু শিৱসাগৰৰ দুজন ব্যক্তিৰ ব্যক্তি ভাষাৰ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা বেছি।

এটা ভৌগোলিক বা আঞ্চলিক উপভাষাৰে আকৌ অঞ্চল বিশেষে আঞ্চলিক ৰূপ থাকিব পাৰে। এনে স্থানীয় আঞ্চলিক ৰূপকে স্থানীয় উপভাষা (Sub-Dialect) বোলা হয়। এটা স্থানীয় উপভাষা কোৱা সেই অঞ্চলৰ লোকসকলৰ কথা-বতৰাৰ মাজত শব্দ, ধ্বনি, ৰূপ আৰু বাক্যগত স্তৰৰ মিল থাকে। সেই লোকসকলৰ মাজত পৰস্পৰে এশ শতাংশই বুজি পায়। কিন্তু বেলেগ স্থানীয় উপভাষাৰ লোকে এশ শতাংশই বুজি নাপায়।

ভৌগোলিক উপভাষাৰ লগত সীমা নির্ধাৰণৰ বিষয়টো জড়িত হৈ আছে। ভৌগোলিক উপভাষা আৰু ইয়াৰ অন্তর্গত স্থানীয় উপভাষাৰ লগত ভাষাৰ সীমা নির্ধাৰণ কৰা হয়। কোনো এটা ভাষাৰ ধ্বনি, ৰূপ, বাক্য আৰু অর্থ-ৰচনাৰ এটা প্ৰণালী থাকে। উপভাষা এটায়ো সেই প্ৰণালী অনুসৰণ কৰে। সেয়ে উপভাষাৰ সীমা নির্ধাৰণ কৰিবলগীয়া হ'লে ভাষাৰ উপাদানসমূহ কিমান দূৰলৈ বিয়পি আছে তাক উলিয়াব লগা হয়। সেইটো কৰিবলৈ কিছুমান কাল্পনিক ৰেখা অংকন কৰা হয়। ইয়াকে সীমা নির্ধাৰণ ৰেখা (Isogloss) বোলা হয়। ভিন্ন অঞ্চলৰ শব্দৰ পার্থক্য বুজোৱা ৰেখাক শব্দ-ৰেখা, ধ্বনিৰ পার্থক্য বুজোৱা ৰেখাক ধ্বনি-ৰেখা, ৰূপ-ৰচনাৰ পার্থক্য বুজোৱা ৰেখাক ৰূপ-ৰেখা আৰু সুৰৰ পার্থক্য বুজোৱা ৰেখাক সুৰ-ৰেখা বোলা হয়। যি ঠাইৰ মাজেৰে এনে বহুত পার্থক্যসূচক ৰেখা অতিক্ৰম কৰে সেই ঠাইডোখৰেই হৈছে উপভাষাৰ সীমা।

১৪.৪.২ সামাজিক উপভাষা

ভাষা-বিজ্ঞানৰ উল্লেখযোগ্য শাখা এটি হ'ল সমাজ ভাষাবিজ্ঞান (Sociolinguistics)। সমাজ ভাষাবিজ্ঞানে সমাজৰ আর্থ-সামাজিক, সাংস্কৃতিক, শৈক্ষিক সকলো দিশ প্ৰতিফলিত হোৱাকৈ ভাষা অধ্যয়ন কৰে। সমাজত বসবাস কৰা বিভিন্ন জাতি-উপজাতি, ধনী-দুখীয়া, পুৰুষ-মহিলা, শিক্ষিত-অশিক্ষিত আদি লোকৰ জীৱন নির্বাহৰ পদ্ধতি ভিন ভিন। জীৱন নির্বাহৰ এনে বিভিন্নতাই ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰভাৱ পেলায়। সমাজৰ এই বিভিন্ন শ্ৰেণী লোকৰ ভাষা ব্যৱহাৰ (Linguistics

behaviour)ৰ অধ্যয়ন সমাজ ভাষা বিজ্ঞানত কৰা হয়। সমাজ ভাষা-বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বোৰৰ মাজতে সামাজিক উপভাষা (Social Dialect বা Sociolect)ৰ অধ্যয়নৰ সমলবোৰো অন্তর্নিহিত হৈ আছে। সেয়ে সমাজৰ যিবোৰ দিশত ভাষাগত বিভিন্নতা পৰিলক্ষিত হয় তাতেই সামাজিক উপভাষাৰ সৃষ্টি হয়। সামাজিক উপভাষাই ভাষা ব্যৱহাৰৰ সামাজিক বিভিন্নতাক বেছি পোহৰলৈ আনে। এই বিষয়ে পৰৱর্তী অধ্যায়ত বহলাই আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল।

১৪.৪.৩ জাতি বা বর্ণগত উপভাষা

সামাজিক উপভাষাৰ অন্তর্গত আন এটি ৰূপ হৈছে জাতিগত উপভাষা (Caste Dialect)। সমাজত বিভিন্ন ব্যক্তিৰে গঢ় লোৱা বিভিন্ন দল বা ফৈদ থাকে। এই দল বা ফৈদসমূহ জাতি অনুযায়ী বিভিন্ন সামাজিক শ্রেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰি। জাতি প্রথাক কেন্দ্র কৰি সৃষ্টি হোৱা সামাজিক শ্রেণীয়ে হৈছে একো একোটা জাতিগোষ্ঠী। যেতিয়া সেই জাতিগোষ্ঠীক কেন্দ্র কৰি ভাষাগত বিভিন্নতা সৃষ্টি হয়, তেতিয়া তাক জাতিগত উপভাষা বোলা হয়। অর্থাৎ জাতিক কেন্দ্র কৰি জাতিগত উপভাষাৰ সৃষ্টি হয়। জাতিগত উপভাষাৰ নিদর্শন দক্ষিণ ভাৰতৰ কানাড়া ভাষাত পোৱা যায়। কানাড়াভাষী ব্রাহ্মণ আৰু অব্রাহ্মণসকলৰ মাজত ইমান পার্থক্য আছে যে ই উপভাষাত পৰিণত হৈছে। শ্রেণীগত উপভাষাতকৈ জাতিগত উপভাষা অধিক স্পষ্ট আৰু সুনির্দিষ্ট। শ্রেণীগত উপভাষা সৃষ্টি হয় মূলতঃ অর্থনৈতিক কাৰণত। অর্থনৈতিকভাবে এসময়ৰ প্রাণচঞ্চল লোক এজনো এটা সময়ত দৰিদ্র হোৱা আৰু অষ্টম দৰিদ্র এজনো এসময়ত ধনী হৈ পৰা উদাহৰণ সমাজত দেখা যায়। সেয়ে শ্রেণীগত উপভাষা সুনির্দিষ্ট নহয়। কিন্তু জাতিগত উপভাষাৰ প্রচলন এটা নির্দিষ্ট জাতি বা গোষ্ঠীৰ মাজত আবদ্ধ থাকে আৰু ই বংশগতভাৱে প্রচলন হৈ থাকে। অইন জাতিৰ লগত মিলা-মিছা হ'লেও বা ভৌগোলিক দূৰত্বয়ো জাতিগত উপভাষাত প্রভাৱ পেলাব নোৱাৰে। ধাৰোৱাৰ আৰু বাংগালোৰ চহৰ দুখনত প্রচলিত কানাড়া ভাষী ব্রাহ্মণ আৰু অব্রাহ্মণসকললৈ লক্ষ্য কৰি Peter Trudgillএ উল্লেখ কৰিছে যে দুয়োখন চহৰৰ মাজত দূৰত্ব ২৫০ মাইল যদিও দুয়োখন চহৰৰ অব্রাহ্মণসকলৰ ভাষাৰ যিদৰে মিল আছে তেনেদৰে দুয়োখন চহৰৰ ব্রাহ্মণসকলৰ ভাষাৰ মাজতো মিল দেখা যায়।

১৪.৪.৪ লিংগগত উপভাষা

লিংগভেদেও সমাজত ভাষাগত বিভিন্নতা থাকিব পাৰে। পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত এনে বিভিন্নতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। অৱশ্যে কম-বেছি পৰিমাণে পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত ভাষাগত বিভিন্নতা থাকে। কিন্তু কিছুমান সমাজত এই বিভিন্নতা অতি

বেছি। ফলত লিংগগত উপভাষাৰ সৃষ্টি হয়। অর্থাৎ যি সমাজত পুৰুষ আৰু মহিলাৰ ভাষা ব্যৱহাৰত ভাষাগত বিভিন্নতা থাকে তাকে লিংগগত (Sex and language) উপভাষা বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে ৱেষ্ট ইণ্ডিজ (West-Indies)ৰ পুৰুষ আৰু মহিলাৰ ভাষালৈ আঙুলিয়াব পাৰি। আমেৰিকাৰ আদিম অধিবাসীসকলৰ অন্যতম ভাষা 'Chiquito'ত পুৰুষ আৰু মহিলাৰ ভাষাৰ মাজত পার্থক্য দেখা যায়। অসমত লিংগগত উপভাষাৰ নিদর্শন নাই যদিও কিছুমান নিষিদ্ধ শব্দ আৰু সম্বন্ধবাচক শব্দ প্রয়োগত পুৰুষ আৰু মহিলাৰ পার্থক্য আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ স্থানীয় উপভাষা (Sub-Dialect) কাক বোলা হয়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ জাতিগত উপভাষা সম্পর্কে চমুকৈ লিখক। (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

.....

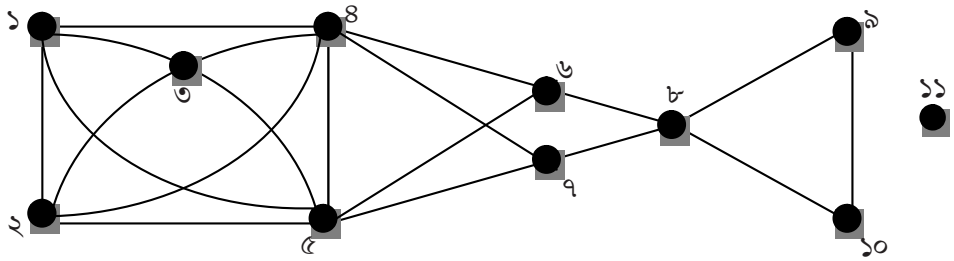
.....

.....

১৪.৫ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা

ব্যক্তি ভাষাসমূহৰ মাজত থকা মিল বা দুজন ব্যক্তিৰ কথোপকথনৰ বোধেই হৈছে পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা (Mutual Intelligibility)। পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা প্রকৃততে ব্যক্তি ভাষাৰ লগত সম্পর্কিত। কোনো এটা ভাষাৰ বিভিন্ন উপভাষাৰ শাখা-প্রশাখা চিহ্নিত কৰিবলৈ ভাষাবিজ্ঞানী বা উপভাষা বিজ্ঞানীয়ে পাৰস্পৰিক বোধগম্যতাকে মূল নীতি হিচাপে গ্রহণ কৰিব বিচাৰে। দুজন বা ততোধিক বক্তাই কোনো অসুবিধা নোহোৱাকৈ যেতিয়া পৰস্পৰৰ কথা-বতৰা বুজি পায় তেতিয়া তেওঁলোকৰ উপভাষাত পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা থকা বুলি ধৰা হয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ কথা-বতৰা যদি পৰস্পৰে বুজিব নোৱাৰা বিধৰ হয় তেন্তে তেওঁলোকৰ উপভাষা পাৰস্পৰিক বোধগম্যহীন (Mutual unintelligibible) বুলি ধৰা হয়। C.F. Hockettএ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতাক ৰেখাচিত্রৰ সহায়েৰে এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে—

চিত্র ১৪.১ — পাৰস্পৰিক বোধগম্যতাৰ ৰেখাচিত্র

চিত্র ১৪.১ত দেখুওৱা প্রতিটো বিন্দুৱে একোটা ব্যক্তি ভাষাৰ নির্দেশ কৰিছে। এই প্রত্যেক বিন্দুক সংযোগ কৰা ৰেখাই পাৰস্পৰিক বোধগম্যতাৰ অৱস্থাক বুজাইছে। ইয়াত পাঁচটা অজটিল উপভাষাৰ (language-simplex) সমষ্টি আছে। ১-২-৩-৪-৫; ৪-৫-৬-৭; ৬-৭-৮; ৮-৯-১০; আৰু ১১। ১-২-৩-৪-৫-৬ ব্যক্তি ভাষা সমষ্টিয়ে অজটিল ভাষা সমষ্টিৰ নির্দেশ নকৰে। কাৰণ ৬ বিন্দুৱে নির্দেশ কৰা উপভাষাৰ লগত ১-২-৩-৪ৰ পার্থক্য আছে। সেই কাৰণে এইকেইটা পাৰস্পৰিক বোধগম্য নহয়। ১-২-৩-৪-৫ বিন্দুৱে নির্দেশ কৰা ব্যক্তি ভাষাৰ মাজত মিল আছে। সেয়ে এই বিন্দুকেইটাই নির্দেশ কৰা সমষ্টিটো এটা অজটিল ভাষা সমষ্টি। ১১ বিন্দুৱে নির্দেশ কৰা ব্যক্তি ভাষাৰ বাহিৰে ১ৰ পৰা ১০লৈ পাৰস্পৰিক বোধগম্য নহ'লেও ইয়াক এটা শ্রেণীৰ ভিতৰত ধৰিব পাৰি। তাৰ মানে ১ৰ পৰা ১০ পর্যন্ত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধযুক্ত। এনেদৰে যিবিলাক ব্যক্তি ভাষা পাৰস্পৰিক সম্বন্ধযুক্ত সেই আটাইবিলাক সমষ্টিয়ে গঢ়ি তোলা সমষ্টিক জটিল ভাষা-সমষ্টি (language complex) বা L-complex হিচাপে নির্দেশ কৰিছে। ১১ বিন্দুৱে অন্য এক ভাষাৰ অৱস্থিতিৰ নির্দেশ কৰিছে।

তাত্ত্বিকভাৱে কম-বেছি পৰিমাণে পাৰস্পৰিক বোধগম্য থকা ভাষাৰ ভিন্ন ৰূপবোৰেই উপভাষা যদিও ইয়ে চূড়ান্ত সিদ্ধান্ত হ'ব নোৱাৰে। আপেক্ষিক ভৌগোলিক দূৰত্বৰ ওপৰতো ব্যক্তি ভাষাসমূহৰ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা সম্পূর্ণৰূপে নির্ভৰ নকৰে। গোৱালপৰীয়া উপভাষা আৰু উত্তৰ বংগৰ ভাষাৰ দুজন ব্যক্তি ভাষাৰ পাৰস্পৰিক বোধগম্যতা বেছি। ভৌগোলিক দূৰত্বও কম। কিন্তু গোৱালপৰীয়া উপভাষা উত্তৰ বংগ ভাষাৰ অন্তর্গত নহয়, অসমীয়া ভাষাৰহে অন্তর্গত।

১৪.৬ ব্যক্তি ভাষা

আপুনি নিশ্চয় জানে যে প্রতিজন ব্যক্তিৰ কথা কোৱা ভংগী বা বাক্-ভংগী স্বকীয় বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন। সেই কাৰণে দুজন ব্যক্তিৰ মাজত নানা কাৰণত ভাষাগত ভেদ পৰিলক্ষিত হয়। ব্যক্তি এজনৰ বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন বাক্-ভংগীকে ব্যক্তি ভাষা (Ididect) বোলা হয়। C. F. Hockettৰ মতে কোনো এজন ব্যক্তিয়ে কোনো এটা সময়ত ব্যৱহাৰ কৰা বাক্-অভ্যাস (speech habits)ৰ সমগ্রতাই ব্যক্তিভাষা।

শিশুৰ পৰা বৃদ্ধলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় প্রত্যেকৰে কথা কোৱাৰ ভংগী কিছু নহয় কিছু বেলেগ হয়। শিশুৱে ডাঙৰৰ মাত-কথা অবিকল অনুকৰণ কৰি কথা নকয়। ডাঙৰৰ মুখৰ

কথা শুনি শুনি প্রণালীটো শিকি নতুন শব্দ বা বাক্য গঠন কৰি বিভিন্ন প্রসংগত ব্যৱহাৰ কৰে।

বিভিন্ন কাৰকে ব্যক্তি ভাষাৰ স্বতন্ত্রতা নির্ণয় কৰে। সেই কাৰকবোৰ হ'ল শিক্ষা, ব্যৱসায়, আর্থিক অৱস্থা, সামাজিক চাল-চলন ইত্যাদি। এজন ব্যৱসায়ী আৰু এজন উকীলৰ মাজত কথা-বতৰাৰ প্রভেদ যথেষ্ট। এজন সদায় বাহিৰত ফুৰা-চকা কৰা ব্যক্তি আৰু সদায় নিজৰ গাঁৱতে সোমাই থকা ব্যক্তি এজনৰ কথা-বতৰা নিশ্চয় বেলেগ হ'ব।

ব্যক্তি ভাষা যে কেৱল মাতৃভাষাই হ'ব এনে কথা নাই। এজন ব্যক্তিৰ এটাতকৈ বেছি ব্যক্তি ভাষা হ'ব পাৰে। এটা অসমীয়া পৰিয়াল যদি দীর্ঘদিন বাংলা ভাষী লোকৰ মাজত থাকিবলগীয়া হয়, সেই পৰিয়ালৰ মানুহে বাংলা ভাষা ক'ব পৰা হ'ব। তেতিয়া সেই পৰিয়ালৰ ব্যক্তি ভাষা দুটা হ'ব পাৰে। অৱশ্যে ব্যক্তি ভাষা-১ আৰু ব্যক্তি ভাষা-২ৰ মাজত তাৰতম্য থাকিব পাৰে।

১৪.৭ মান্য ভাষা

মান্য ভাষাও এটা বিশেষ উপভাষাহে। একাধিক উপভাষাৰ মাজত যিটো উপভাষা সন্মানীয় বা মর্যাদাসম্পন্ন বুলি বিবেচিত হয় সেই বিশেষ উপভাষাটোকে মান্য ভাষা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। সেই উপভাষাটোক আন উপভাষা কোৱাসকলেও ব্যৱহাৰ কৰে। শিক্ষা-দীক্ষা, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, সভা-সমিতি, প্রচাৰ মাধ্যম আৰু সামাজিক লেনদেন আদি সকলো ক্ষেত্রতে বিশেষ উপভাষাটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ফলত ই মর্যাদাসম্পন্ন হৈ পৰে। এনে ধৰণৰ মর্যাদাসম্পন্ন উপভাষাটোকে মান্য ভাষা বা সাধু ভাষা (standard language) বোলা হয়।

উপভাষা এটা মর্যাদাসম্পন্ন হ'লে উৎকৃষ্ট আৰু নহ'লে নিকৃষ্ট বুলি বিবেচনা কৰাটো ভুল। ভাষাতাত্ত্বিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা কোনো উপভাষা উৎকৃষ্ট বা কোনো উপভাষা নিকৃষ্ট বুলি বিবেচনা কৰা নহয়।

মান্য ভাষা সদায় মান্য ভাষা হৈ থাকিব বা উপভাষা সদায় উপভাষাই হৈ থাকিব— এনে কথা নহয়। এসময়ত মান্য ভাষা ৰূপে স্বীকৃতি পোৱা উপভাষা পুনৰ উপভাষাত পৰিণত হ'ব পাৰে। তেনেদৰে এসময়ৰ উপভাষা এটাই মান্য ভাষা ৰূপে স্বীকৃত হ'ব পাৰে। এনে ঘটনা জগতৰ বিভিন্ন ঠাইত ঘটে। অসমীয়া ভাষাতো এনে উদাহৰণ আছে। মাগধীয় ৰূপৰ পৰা ৰূপান্তৰিতহৈ অসমত বিশেষকৈ পশ্চিম অসমত গঢ় লৈ উঠা ৰূপটোৱে হ'ল অসমীয়া ভাষা। কালক্রমত এই ভাষাটো নামনিৰ পৰা উজনিলৈ বিয়পি পৰে। সোতৰ শতিকাৰ আগৰ কালছোৱাত অসমৰ নামনি অঞ্চলতে সাহিত্য-কলাৰ কেন্দ্র গঢ়ি উঠিছিল। কমতাপুৰ, জয়ন্তাপুৰ আৰু কোচবিহাৰৰ ৰজাসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত প্রাচীন অসমীয়া সাহিত্যৰ সৃষ্টি এই অঞ্চলতে হৈছিল। অসমীয়া সাহিত্যৰ প্রথম কাব্য ৰচক হেম সৰস্বতী, অপ্রমাদী কবি মাধৱ কন্দলি, অসমীয়া নাট্য-সাহিত্যৰ জনক শংকৰদেৱ, অসমীয়া গদ্য সাহিত্যৰ জনক ভট্টদেৱ, মাধৱদেৱ, মনসা কবি মনকৰ, দুর্গাবৰ আদিৰ সাহিত্য সৃষ্টি নামনি অসমৰ ভাষাত হৈছিল। তেতিয়া নামনি অসমৰ ভাষাটোৱেই মান্য ভাষা ৰূপে স্বীকৃত হৈছিল। সাংস্কৃতিকভাৱে প্রাধান্য পোৱাৰ কাৰণে এই স্বীকৃতি পাইছিল। কিন্তু ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক কেন্দ্র সময়ে সময়ে সলনি হয়। সোতৰ শতিকাৰ পৰা অসমৰ

সাংস্কৃতিক কেন্দ্র সলনি হৈছিল। নামনি অসমত কোচ-ৰাজ্য পতন হোৱাত আহোম ৰজাসকলৰ তত্ত্বাৱধানত শিৱসাগৰ অঞ্চল সাংস্কৃতিক কেন্দ্রত পৰিণত হৈছিল। সেই সময়ৰ পৰাই শিৱসাগৰ অঞ্চলৰ উপভাষাটোৱে প্রাধান্য লাভ কৰিবলৈ ধৰিছিল। ১৮৩৬ চনত আমেৰিকাৰ বেপ্টিষ্ট মিছনাৰীসকলে তেওঁলোকৰ ধর্ম প্রচাৰৰ কেন্দ্রস্থল হিচাপে বাচি লোৱাত শিৱসাগৰে বিশেষভাৱে প্রাধান্য লাভ কৰিছিল। তেওঁলোকে সেই অঞ্চলৰ উপভাষাটোকে কিতাপ-পত্র, আলোচনী আদিত ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত উপভাষাটোৱে প্রাধান্য লাভ কৰিছিল আৰু পিচত মান্য ভাষা হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰিলে। নামনিৰ ভাষাটো পুনৰ উপভাষাত পৰিণত হৈ পৰিল।

উপভাষা এটাই কেইটামান কার্য-প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে মান্য মর্যাদা পায়। এই প্রক্রিয়াকে মান্যতা প্রাপ্তি কার্য-প্রক্রিয়া (Process of Standardization) বোলা হয়। এই প্রক্রিয়াত নিহিত হৈ থকা স্তৰকেইটা হৈছে— নির্বাচন (Selection), মানভুক্তকৰণ (Codification), কার্যকৰণ (Function) আৰু গ্রহণযোগ্যতা Acceptance)।

- **নির্বাচন ঃ** প্রথমে কোনো এটা উপভাষা নির্বাচন কৰি ল'ব লাগিব। সেইটো কোনো অঞ্চলত প্রচলিত উপভাষাও হ'ব পাৰে বা সম্বন্ধ থকা কোনো লোক সমষ্টিৰ বিভিন্ন উপভাষাৰ একত্রিত মিশ্রিত ৰূপো হ'ব পাৰে। উপভাষা এটাক মান্য ভাষা ৰূপে নির্বাচন কৰাৰ ক্ষেত্রত সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্রাধান্যক অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা হয়।
- **মানভুক্তকৰণ ঃ** মান্য ভাষা হিচাপে নির্বাচন কৰি লোৱা ভাষাটোৰ ৰূপবোৰক সকলোৱে মানি চলিব পৰাকৈ অকাডেমী জাতীয় কিছুমান প্রতিষ্ঠানে অভিধান, ব্যাকৰণ আদি যুগুত কৰি স্থিৰ কৰি দিয়ে। প্রধান কথিত ৰূপ এটাৰ লগতে গৌণ লিখিত ৰূপ এটাও সৃষ্টি কৰি দিয়ে। এনেদৰে মানভুক্তকৰণ প্রক্রিয়াৰ সূচনা হয়। এবাৰ মানভুক্তকৰণ হোৱা ৰূপবোৰ সকলোৱে শুদ্ধকৈ শিকাৰ প্রয়োজন হৈ পৰে। শুদ্ধকৈ শিকাৰ পিচত নিজৰ নিজৰ উপভাষাৰ ৰূপবোৰ লিখাত ব্যৱহাৰ নকৰা হয়। মুঠতে মানভুক্তকৰণৰ দ্বাৰা মান্য ভাষাৰ মর্যাদা লাভ কৰা উপভাষাটোৱে এটা সুসংগঠিত ৰূপ লাভ কৰে।
- **কার্য ঃ** সকলো আনুষ্ঠানিক কার্য, চৰকাৰী কাম-কাজ, আদালতত নথি-পত্র, শিক্ষানুষ্ঠান, অনাতাঁৰ বা দূৰদর্শনৰ অনুষ্ঠান, লিখিত সাহিত্য, চিঠি-পত্র লিখা আদি সকলোতে মান্য ভাষা প্রয়োগ কৰা হয়। অর্থাৎ সমূহীয়া সকলো কাম-কাজ আৰু চৰকাৰী কাম-কাজত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রক্রিয়াটোৱে হৈছে কার্য।
- **গ্রহণযোগ্যতা ঃ** নির্বাচিত উপভাষাটোক মান্য ভাষা হিচাপে সকলো সমষ্টিয়ে গ্রহণ কৰা প্রক্রিয়াটোৱে হৈছে গ্রহণযোগ্যতা। সকলোৰে গ্রহণযোগ্য হ'লে ই জাতীয় ঐক্য-সংহতি দৃঢ় কৰাত আৰু আত্মপ্রতিষ্ঠা লাভ কৰাত অৰিহণা যোগায়।

১৪.৮ পৰিস্থিতি নির্ধাৰক ভাষা (Register)

সমাজ ভাষা-বিজ্ঞানৰ মতে ভাষা ব্যৱহাৰৰ ধৰণ (According to use) অনুযায়ী সৃষ্টি